

Scherp, Joakim, 2013. *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*. Stockholm Studies in History 96. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.

Anmälan av Björn Östbring

Historieskrivningen om det tidigmoderna Sverige har präglats av två stora berättelser. Den första är den konstitutionella kampen mellan kung och adel. Det är en berättelse om en kungamakt med absolutistiska ambitioner som möter ett adelsstånd som försöker bevara och öka sitt politiska inflytande, genom att med konstitutionella bestämmelser binda kungen och minska hans maktsfär. Den andra berättelsen handlar om böndernas ekonomiska intressekonflikt med adeln. När kronans jordar började avsondras och förlänas till adeln, i utbyte mot lojalitet och krigstjänst, så minskade naturligtvis skatteintäkterna från kronojord. Den minskningen innebar i förlängningen en större skattebörd på bönderna.

I den konstitutionella historieskrivningen om kampen mellan kung och adel undan göms dock viktiga aspekter. Först och främst tas det för givet att bönderna är på kungamaktens sida, ofta just med hänvisning till de ställer sitt hopp till kungens stöd i den ekonomiska konflikten med adeln. Man har inte närmare intresserat sig för böndernas agerande och agenda, och deras ideologiska föreställningar om kung och riksdag.

Historikern Joakim Scherp (Stockholms universitet) vill med sin avhandling *De ofrälse och makten* åtgärda denna brist. I avhandlingen studeras de ofrälse ståndens (borgare, präster, bönder) inställning och ståndpunkter i frågor som rör maktodelningsfrågor och konstitutionell rätt. På många sätt är Scherps studie en efterföljare till Johan Holms avhandling *Konstruktionen av en stormakt* (Holm 2007). Bönderna i Holms tappning är inga passiva

pjäser som saknar inflytande och blott är föremål för överhetens projekt. Holm påtalar böndernas betydande makt, som främst grundas på att det är skattebönderna som besitter de avgörande resurserna som krävs för krigsföring. Scherp studerar en senare tidsperiod (1660–1682) och har den uttalade ambitionen att se om Holms resultat gäller även för det sena 1600-talet.

De konkreta politiska debatterna som studeras av Scherp är:

- Striden om Karl X Gustavs testamente och nya regeringsformen (1659–60)
- Förhandlingarna om Kristinas recess (1660 och 1664)
- Förhandlingarna om gårdsrätten, kungaförsäkran och kungaederna (1668–1675)
- Enväldets införande (1682–83)

Den övergripande tidsperioden karakteriseras – och detta är ett av skälet till Scherp har valt den – av först en tydlig ökning riksdagens makt och därefter det abrupta slutet: enväldets införande 1682. Detta är naturligtvis ett intressant skeende: faktum är att de tvära kast mellan absolutism och konstitutionalism gör att Sverige för många statsbildningsforskare utgör en svårighet, och även forskare med ungefär samma utgångspunkter har haft radikalt olika ståndpunkter i frågan om den svenska statens karaktär. Charles Tilly anser att Sverige utvecklades enligt en ”tvångsintensiv” utvecklingslinje, och förknippar Sverige med Ryssland. För andra fiskalmilitära forskare som Thomas Ertman och Brian Downing är det tvärtom konstitutionalism som präglar Sverige, och absolutismen som ter sig svårförklarlig.

Scherp studerar således de ofrälse ståndens uppfattningar och strategier i maktodelningsfrågor under en mycket viktig period. Med vilka teorier och metoder tar han sig an uppgiften?

En traditionell skillnad mellan historiker och statsvetare är att de senare brukar

vara mer teoretiskt intresserade och ha mer generaliserande ambitioner, medan historikernas arbeten tenderar att vara fokuserade på enskilda fall och sällan vara styrda av ett teoretiskt resonemang eller hypotes. Men vad gäller studiet av det tidigmoderna Sveriges politiska historia så är dock förhållandet mellan historia och statsvetenskap lite annorlunda. För det första: ämnet i sig studeras längre knappt av statsvetare. För det andra: de historiker som ägnar sig åt det är påtagligt influerade av samhällsvetenskaplig teori. Historiker som Jan Glete, Mats Hallenberg och Magnus Linnarsson hämtar inspiration från Douglass North, Frederic C. Lane, Oliver E. Williamson, Margaret Levi, m fl.

Joakim Scherp är en av dessa historiker. Hans ansluter sig till en institutionalistisk teoribildning och lyfter fram North och Ostrom. Han betraktar därmed institutioner som spelregler som aktörerna har att förhålla sig till. I det här fallet gäller det spelreglerna för aktörerna inom riksdagen, dvs de fyra stånden, samt spelreglerna för riksdagen som helhet gentemot statsledningen (kungen respektive förmyndarregeringen) samt riksrådet (s. 33–34). Scherp följer North vad gäller att betrakta *organisationer* som aktörer som försöker maximera medlemsnytta. Mycket av ”spelet” avgörs av formeln institutionernas spelregler + organisationernas intressen. Men individuella ledare för dessa organisationer kan dock ha avgörande inverkan, eftersom det politiska spelet trots allt också kan spelas skickligt eller oskickligt: ledarnas kompetens och erfarenhet kan fälla avgörandet.

Scherp betraktar således riksdagsståndet som organisationer, och uppgiften blir att studera deras intressen och ideologi, samt ledarnas erfarenhet och kunskap. Vad gäller ideologi definieras tre breda ideologiska strömningar kring kungens maktanspråk, som Scherp sedan använder för att positionera ståndens olika åsikter och argument (s. 25–27).

- **Patriarkalism.** Kung eller råd ses som fadersgestalt och undersåtarnas roll är att lyda, som barn sina föräldrar. Riksdagsståndet representerar dessa undersåtar, och ska således underordna sig statsledningen.
- **Teokrati.** I betydelsen att kungen ses som utsedd med guds nåde (inte betydelse prästvælde). De absolutistiska anspråken mer långtgående eller stabila med denna ideologiska grund.
- **Konstitutionalism.** En ideologi som hävdar att kungamakt måste begränsas av regler och kungabalken, kungaförsäkringar, regeringsformen, etc. Det finns två former beroende vem som anses bör dela makten: *rådskonstitutionalism* respektive *ståndskonstitutionalism*.

Scherp motiverar att viss ideologisk komplexitet skalas bort eftersom det han studerar är ”fundamentala grundmönster i politiskt handlande”, snarare än ideologiska föreställningar i sig själva (s. 25–26). Att fokusera på sådana ”grundmönster” har förmodligen också att göra med Scherps teoretiska och generaliserande ambitioner. Även om Scherps studie rör en kort historisk period, och delstudierna rör mycket specifika debatter som återges med stor detaljrikedom (med statsvetenskapliga mått mätt), så finns det också ett vidare perspektiv och syfte med avhandlingen. I slutkapitlet diskuteras det svenska fallet i förhållande till Europa och världen. Scherps intresse här är att bidra till förståelsen för när envælde blir attraktivt och möjligt, och under vilka förutsättningar representativa institutioner uppkommer och befästs. Således är boken också ett inlägg i demokratiseringslitteraturen. Dessa teoretiska ambitionerna är intressanta. När man ser tillbaka på den svenska tidigmoderna politiska historien, utan att förblindas av arkaiska termer som ”envælde” och ”ståndsmakt”, så framkommer intressanta paralleller med en bekant

företeelse i modern tid: tvära kast mellan parlamentarisk makt och autokratiska ledare.

Vad framgår då av Scherps studie? Scherp menar att de ofrälse stånden generellt var mer självständiga än vad som oftast görs gällande (s. 307). De framstår inte som konsekventa förespråkare för envælde (s. 297), även om deras hållning överlag måste betraktas som "passivt samtycke" under dess införande, förmodligen grundat på förtjusning över att adeln trycktes ner. Ändå är "det mest genomgående draget i de ofrälse politik ett fasthållande vid riksdagens och de egna ståndens politiska rättigheter" (s. 307) Framförallt präster och bönder agerar med visst oberoende, medan borgarna ter sig splittrade och svaga. Borgarna och prästerna agerar oftast i allians och utgör ett slags mittenblock med betydande makt att avgöra riksdagens utslag.

Prästerna framstår som det mest sofistikerade och politiskt effektiva av de ofrälse stånden (s. 299–301), och de är alltså inte fullt så okritiska kungatrogna propagandörer som det ofta antas. De är de främsta företrädarna för ständerkonstitutionalism, och dess agerande under envældets införande är mindre underkastande än övriga stånd. Dess politiska effektivitet berodde främst på att deras företrädare har hög status och är vana ledare utanför riksdagsarbetet, och därtill sitter länge på sina poster och därmed företräds av samma personer under många riksdagar (s. 315). Någon motsvarande erfarenhet och möjlighet att bygga kontakter och allianser har inte bondeståndet. De flesta av bondeståndets representanter deltog bara på en riksdag, så ståndet företräddes ständigt av noviser, som enklare kunde förledas av de mer konstitutionellt vana och skolade representanterna för adeln och prästerna. Prästerna har också fördelen att medlemmarna av ståndet har osedvanligt gemensamma intressen – ett religiöst monopol (s. 301).

En intressant aspekt är att Scherp noterar att böndernas – och i varierande grad de andra ofrälse ståndens – "underdanighet" inte skiljer sig mycket huruvida det är en

kung eller adlig förmyndarregering som styr (s. 297). Det är inte så att böndernas lojalitet är helt styrd av en rojalistisk princip. Vad som avgör om bönderna går på offensiven eller förhåller sig mer passiva är deras bedömning om statsledningen för tillfället är stark eller svag. Likaledes bör böndernas försvar för kunglig makt preciseras. Vid flera tillfällen försvarar bönderna kungens maktbefogenheter och anspråk, men då är det just mot *adliga* försök till inskränkningar och således förknippat med reformer som skulle öka adelns makt. Men det är knappast så att bönderna skulle vara för en oinskränkt kungamakt i sig, utan man driver en rad frågor om att begränsa kunglig makt, men då så klart i syfte att stärka riksdagens befogenheter och skattebönders rätt i relation till kronan. Scherp är också öppen med att bondeståndets agerande i konstitutionella frågor inte karakteriserar deras agerande i stort. I frågor om skatter och ekonomi hade de ett helt annat självförtroende och deras ståndsintressen var också mycket mer omedelbara, och således är deras agerande i sådana frågor också betydligt mer självständigt än de som är i fokus för Scherps studie.

Till sist lite kritik. Att frågan om konstitutionalism och absolutism är så central för Scherp ger grund att utvärdera Scherps urval av tidsperiod och riksdagar. Min huvudsakliga kritik mot Scherps studie är att 1680 års riksdag helt utelämnas. I inledningen av kapitlet om 1682 års riksdag – envældets slutliga införande – ges visserligen en kort sammanfattning av utvecklingen åren före denna riksdag, däribland 1680 års riksdag. Men en sådan behandling tycks inte avspegla dess betydelse. För vid riksdagen 1680 beskars riksrådets makt på ett fundamentalt sätt, genom att kungen fick rätt att själv bestämma huruvida rådet skulle konsulteras i en given fråga. 1680 kom ständerna, med Sven Grauers ord, att "finna sig stående på tröskeln till en helt ny tid" (Grauers 1932: 45), ty efter detta var frågan "om riksdagen i fortsättningen skulle kunna hålla konungadömet stängin, sedan

den berövat sig själv det stöd, som rådet under tidernas lopp erbjudit gentemot furstemakten” (1932: 82).

Scherp motiverar sitt utelämnande av 1680 med bristande tid och forskningsresurser. Men det svarar ju inte på frågan om han gjort rätt i sina prioriteringar. Han ägnar tre kapitel och ca 95 sidor åt åren 1659–1664. Givet att det är kassen mellan konstitutionalism och absolutism som är den stora berättelsen så borde någon av dessa tidigare riksdagar ha fått stryka på foten. För de ofrälse-agerande 1680 ter sig onekligen anmärkningsvärt. De hade visserligen skäl att vara rädda för att rådet skulle sätta käppar i hjulen för det praktiska genomförandet av reduktionen, och detta kan vara främsta skälet till att de inte försvarade rådets existens och auktoritet. Men i efterhand ter sig detta som ett kortsiktigt agerande. Det hade därför tett sig naturligt att denna utveckling gavs avsevärd

uppmärksamhet i en studie som handlar just om de ofrälse-ideologi och positioner i makt-delningsfrågor, och relationer till kungamakt och adel.

REFERENSER

- Grauers, Sven, 1932. *Den svenska riksdagen under den karolinska tiden*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
- Holm, Johan, 2007. *Konstruktionen av en stormakt: Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Ostrom, Elinor, 1999. “Institutional Rational Choice: an Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework.” i Sabatier, Paul (red.), *Theories of the Policy Process*. Boulder, CO: Westview Press.

Björn Östbring är doktorand i statsvetenskap vid Lunds universitet.
E-post: bjorn.ostbring@svet.lu.se